

POMEN HRANE V KULTURI ROJSTVA 19. IN PRVE POLOVICE 20. STOLETJA

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 10. 9. 2020

Izveček: Avtorica v članku kulturo rojstva obravnava kot kompleksen družbeni pojav, ki združuje skrb za žensko med nosečnostjo in po porodu ter za telesno in psihično zdravje njenega še nerojenega otroka. Poudari, da je bilo med nosečnostjo in po porodu v želji po zdravem otroku veliko pravil povezanih s hrano, zato se v članku posveča predvsem nekdanjim prehranjevalnim priporočilom, zapovedim, prepovedim in tabujem. Do sedaj še nepovezano gradivo, ki so ga o obravnavanem obdobju 19. in prve polovice 20. stoletja raziskovalci zbrali na Slovenskem, v članku analizira, interpretira in ponovno ovrednoti.

Ključne besede: hrana, tabuji, kultura rojstva, nosečnost, otroštvo

Abstract: The author discusses the birth culture as a complex social phenomenon that combines the care for a woman during pregnancy and after childbirth, and for the physical and mental health of her unborn child. She points out that in the past during pregnancy and after childbirth, the desire for a healthy child was mostly related to food, so the article focuses mainly on former dietary recommendations, commandments, prohibitions and taboos. The hitherto unrelated material collected by researchers in Slovenia about the period of the 19th and the first half of the 20th century is analysed, interpreted and re-evaluated.

Keywords: food, taboos, birth culture, pregnancy, childhood

Uvod

Hrana je tako sredstvo za zadovoljevanje ene od osnovnih človeških potreb kot kulturni element, okoli katerega se spleta različni rituali, prepovedi in omejitve. Ne samo praznovanja, v slovenskem prostoru še zlasti božič in velika noč, ampak tudi različni življenjski mejniki, kot so poroke, krsti, pogrebi, so bili in so še močno povezani s hrano. S hrano se praznuje in žaluje ter preprečuje in zdravi bolezni (glej Lysaght 2002; Keber 2016). Kot kažejo viri, je hrana močno povezana tudi z nosečnostjo in s poporodnim obdobjem.

Kljub njeni vsakodnevni prisotnosti se je hrano začelo poglobljeno etnološko in antropološko raziskovati šele v drugi polovici 20. stoletja. V svetovnem merilu je nastalo več etnografij posameznih živil oz. živilskih skupin (mesa, mlečnih izdelkov, krompirja, sladkorja, kave ...) pa tudi raziskav o preskrbi s hrano, povezavah med hrano in identitetami, v 60. in 70. letih 20. stoletja pa je nastalo več raziskav, ki hrano obravnavajo kot odraz različnih procesov, od navezanosti družbe na tradicijo, družbenih in ekonomskih sprememb, kakor tudi bolj simbolnih družbenih ravni (Godina-Golija 2000: 227–228; Mintz in Du Bois 2002).¹

Raziskovalci so ugotavljali, da je hrana pomemben element različnih ritualov, med njimi tudi obredov prehoda. Hrana se pogosto obravnava ob raziskavah praznovanj oz. ritualov življenjskega kroga, kot na primer porok in pogrebov, pa tudi med nosečnostjo, ob porodu in v poporodnem obdobju (npr. Godina-Golija 2014; Saritas 2015).²

Do 70. let 20. stoletja so tako tuji kot domači etnologi porod oz. rojstvo ter vse z njima povezane šege in navade preučevali v sklopu rojstnih šeg in ljudskih verovanj.³ Kot je ugotavljala etnologinja Irena Rožman, je bila kultura rojstva do takrat v slovenskem prostoru obravnavana v sklopu drugih

prehrane ukvarjala Maja Godina-Golija (npr. Godina-Golija 1996a, 2006, 2020).

- 2 Ameriška antropologinja Robbie Davis-Floyd je ugotavljala, da sta v zahodni družbi – kljub navideznemu manku ritualov, ki bi določali posebnost tega obdobja za žensko, tako kot je to praksa v bolj tradicionalnih družbah – nosečnost in porod prav tako obred prehoda in je v njem ritualizacija še kako prisotna, in to v »standardnih postopkih za normalen porod« (angl. *standard procedures for normal birth*). Porodniške standardizirane preglede razume kot »racionalne ritualne odzive na skrajni strah naše tehnokratske družbe pred naravnimi procesi«, ki jih kljub razviti medicini ne moremo povsem nadzirati (Davis-Floyd 2003: 2).
- 3 Izid knjige Brigitte Jordan *Birth In Four Cultures: A Crosscultural Investigation of Childbirth in Yucatan, Holland, Sweden and the United States* leta 1978 pa je v svetu spodbudil nove raziskave in s tem tudi antropologijo rojstva (Jordan 1978; Van Hollen 1994; Rožman 2004: 13). Omenjene študije preučujejo družbene, kulturne in biološke razsežnosti poroda ter odstirajo zapleten pogled na kulturo. Rojstvo umeščajo v specifične kontekste političnih in gospodarskih situacij ter ga obravnavajo kot prizorišče, na katerem se kultura proizvaja, reproducira in ohranja (Van Hollen 1994).

¹ Temeljna besedila o prehrani na Slovenskem so napisali Rajko Ložar, Vilko Novak in Angelos Baš, nematerialnim vidikom preučevanja prehrane, to je vprašanjem prehrane kot kulturne dediščine, se je med prvimi posvečal Janez Bogataj (Bogataj 1992; Godina-Golija 2000: 231; Ledinek Lozej in Šrmpf Vendramin 2020). S simbolnimi pomeni, ki jih ima hrana v kontekstu identitet, se v zadnjih letih ukvarja Jernej Mlekuž (glej 2008, 2017, 2020). Najintenzivneje, predvsem z zgodovinskega in dediščinskega stališča, pa se je s preučevanjem

tematik in ne samostojno, pri čemer so raziskovalci največkrat poudarjali le »prežitke ljudskega verovanja z apotropijskim darovanjem« (Rožman 2004: 15–16). Fanči Šarf je leta 1979 objavila prvo samostojno etnološko razpravo o kulturi rojstva *Porod in nega dojenčka v luči socialno-higienskih razmer*. V njej je opisala družbene, gospodarske in higienske razmere v vaških skupnostih, v katerih so ženske v 50. letih 20. stoletja rojevale in negovale dojenčke. Tudi ona je ugotavljala, da »[je] preganjanje urokov in more poleg krstnih šeg v naši strokovni literaturi še najbolj obdelano. Nihče pa ob vsem tem ni opisal vsakdanjosti, tiste, ki nam pokaže življenje!« (Šarf 1979: 348)

V slovenskem prostoru se je sodobnim praksam med nosečnostjo in ob porodu med prvimi in najbolj poglobljeno posvečala Irena Rožman, avtorica knjige *Peč se je podrla: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju* (2004). V zadnjih letih vedno več etnologov in kulturnih antropologov preučuje sodobne prakse, povezane z nosečnostjo in s porodom.⁴

Tako kot vsako historično gradivo ima tudi gradivo o kulturi rojstva svoje posebnosti. Obravnavana tema je bila zaradi nekdanjih specifičnih družbenih razmer pogosto parcialno raziskovana. Rojstvo je bil in je še vedno zelo intimen dogodek, v preteklosti pa moški raziskovalci do tega izključno ženskega sveta niso imeli dostopa. Tema tudi ni bila v ospredju poglobljenih raziskav. Razloga sta dva: prvič, glavnino moških raziskovalcev tema ni zanimala, drugič, kot moški pogosto niso imeli dostopa do informacij in opazovanja. Slovenski etnologi, med njimi Boris Orel, Vilko Novak, Jože Lekše in Lojze Golobič, ki so se tej temi še zlasti posvečali, so rojstne šege in verovanja obravnavali le z dostopnimi informacijami (Šarf 1979: 348; Rožman 2004: 16). Iz tega razloga je historično gradivo smiselno ponovno analizirati, interpretirati in ovrednotiti. Kljub zavedanju, da ponuja omejen uvid v pretekle prakse kulture rojstva, lahko fokusirane analize zbranega gradiva, kot je pričujoča, prispevajo nova spoznanja.

V prispevku se posvečam prehranjevalnim priporočilom, zapovedim, prepovedim in tabujem v nosečnosti, ob porodu in v prvih mesecih otrokovega življenja, kakor jih na Slovenskem razkriva različno gradivo; ob tem se posvečam tudi vlogi hrane. Prispevek temelji na analizi zelo razpršenega gradiva in izbranih del, v katerih so etnologi, etnologinje, ljubiteljski zbiralci in zbiranke objavljali gradivo z različnih koncev slovenskega etničnega ozemlja.

⁴ Leta 2016 je bila v Slovenskem etnografskem muzeju na ogled razstava *Rojstvo: Izkušnje Rominj*, ki je predstavila prakse in prepričanja med nosečnostjo, ob porodu in poporodni negi dojenčka ter izkušnje in refleksije o vlogi romskih žensk (Spletni vir 1). Leta 2019 je mednarodno konferenco *Porodne in poporodne prakse v Sloveniji in na Portugalskem* organiziral Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V zadnjih letih je bilo na to temo objavljenih več člankov (glej Drglin 2003, 2007; Janko Spreizer 2012).

Ker gradivo izbranega območja kljub nekdanji politični razdeljenosti kaže podobne prakse, šege in navade ter verovanja, ga obravnavam kot bolj ali manj koherentno celoto. Nabor gradiva odraža verovanja – v glavnem v kmečkem okolju – iz obdobja od 2. polovice 19. do srede 20. stoletja.⁵ Glavni vprašanji, na kateri s pomočjo gradiva odgovarjam v pričujočem prispevku, sta: prvič, kakšne so značilnosti gradiva o hrani, ki so ga zbrali slovenski etnologi in etnologinje v zvezi s kulturo rojstva; na kaj so se osredotočali in kje je njihov manko, in drugič, katera hrana se je v preteklosti pojavljala v skrbi za mater in otroka in kako lahko s pomočjo verovanj, ljudske medicine in splošne skrbi za žensko in njenega otroka v predporodnem in poporodnem obdobju razberemo njeno funkcijo. Vsi pregledani viri s podatki o nekdanjih šegah in navadah v zvezi s kulturo rojstva omenjajo specifične jedi, živila in zelišča, njihovo pripravo in vpetost v navade, šege in rituale v pred- in poporodnem obdobju. V nadaljevanju predstavljam tako izbrane primere in kontekste, v katerih je hrana igrala pomembno vlogo, kakor tudi kratek, a do neke mere kritičen pregled nekdanjega zbiranja in objavljanja gradiva.

Zaznamovanje »drugega stanu«

Otrok z rojstvom vstopi v svet živih, nato zapusti svet otrok in vstopi v svet odraslih, zatem izstopi iz sveta samcev, da bi vstopil v svet poročenih, navsezadnje pa zapusti svet živih, da bi vstopil v svet mrtvih. Francoski sociolog in antropolog Jean Canzeneuve je zapisal, da se prehod iz enega stanja v drugega zgodi z »intervencijo numinoznega« (1986: 98). S prehajanjem družbenih kategorij se ravnovesje poruši tako v kategoriji, ki jo človek zapušča, kot v kategoriji, v katero vstopa. V eni zaradi izgube nastane vrzel, v drugi pa pretres zaradi novega člana. V času prehoda človek ne pripada nobeni kategoriji, »lebdi zunaj vseh pravil, je »na robu« (Cazeneuve 1986: 97). Ljudje so verjeli, da so prav ta vmesna stanja še zlasti občutljiva za različne anomalije, zato so jih poskušali preprečevati z različnimi rituali, prepovedmi in zapovedmi (Gennep 1960; Turner 1987: 3–19).

V nosečnosti kot vmesnem stanju ženska prehaja iz ene družbene vloge v drugo. V večini družb se z rojstvom prvega otroka vloga in položaj ženske spremenita. Materinstvo, in to ne glede na njeno starost, naredi iz dekleta zrelo žensko, je zapisala antropologinja Sheila Kitzinger (1994: 1). Ženska z materinstvom pridobi spoštovanje skupnosti, obenem pa je njena vloga matere postavljena na pedestal občudovanja in tudi opazovanja, kajti otroci so v vsaki družbi nosilci prihodnosti.

Pred drugo svetovno vojno so v slovenskem in tudi evropskem prostoru otroci zagotavljali nadaljevanje rodu, ohra-

⁵ Časovni razpon odraža pojavnost obravnavanih praks, kakor je mogoče to razbrati iz navedb zapisovalcev in raziskovalcev v izbranih publikacijah.

njanje rodbinske moči, premoženja, zemlje ter tudi družinske dejavnosti. Pomembna naloga žensk je zato bila, da rodijo naslednika in za njegovo dobrobit poskrbijo že v maternici (Kitzinger 1994: 39-49; Žagar 1997: 2; Kofol 2003: 214). Nosečnost in rojstvo otrok so zato spremljala različna priporočila in tabuji, s katerimi se je poskušalo vplivati na biološke procese.

Po prevladujočem mnenju je nosečnost eno najlepših obdobj v življenju ženske, je pa obenem povezano tudi s strahom in z negotovostjo. To nakazujejo tudi številna verovanja in prakse, v preteklosti spletene okoli nosečnosti, ki se, da bi se rodil zdrav otrok, v določeni meri ohranjajo še danes (glej Rožman 2004; Šrmpf Vendramin 2011). Tabuji ne razkrivajo samo praks, strategij in verovanj, s katerimi so poskušali »zagotoviti« rojstvo zdravega otroka. Razkri-vajo tako skrb skupnosti za posameznika kot tudi skrb posameznika, da za skupnost stori vse, kar je v njegovi moči. Na drugačne otroke se še danes gleda kot na anomalijo, zato si skupnost želi zdrave otroke, ki ji bodo zagotovili nadaljnji obstoj in »normalno« delovanje (Rožman 1999: 288; Ramšak 2001: 109). V skrbi za rojstvo zdravega otroka je morala mati med celotno nosečnostjo in tudi pozneje upoštevati vrsto različnih priporočil, ukrepov in tabujev ljudske medicine in verovanj določenega okolja.

Po ugotovitvah raziskovalcev so se nekatere tabujske prakse razvile iz prepričanja, da počutje nosečnice, njena čustva, želje in dejanja vplivajo na telesno in duševno zdravje ter značaj še nerojenega otroka. Predpisi so nosečnicam nekatere dejanja zapovedovali, druga prepovedovali, nanašali so se na obnašanje, prehranjevanje, stike z določenimi ljudmi, živalmi, rastlinami in določenimi kraji. Kot del ljudske medicine so temeljili na predsodkih in mističnih predstavah ter tudi izkušnjah in intuiciji (Zablatnik 1990: 54; Žagar 1997: 6; Ramšak 2001: 109; Rožman 2004: 30). Del verovanj in praks izhaja tudi iz uradne medicine; to so (bile) predstave in prakse, ki jih je splošna medicina že opustila, med ljudmi pa so ostale žive (Weiser-Aall 1967: 459–460). Ta verovanja je v obsežni študiji o otroštvu na Norveškem raziskala avstrijsko-norveška etnologinja in folkloristka Lily Weiser-Aall. Ugotovila je, da se verovanja, ki poskušajo prirojene napake na zarodku preprečiti z uživanjem določene hrane ali njenemu izogibanju, delijo na dve skupini. V prvo sodijo verovanja, da lahko neka nadnaravna sila zarodek poškoduje že v maternici, v drugo pa, da materina dejanja in čutenja vplivajo na otrokov razvoj. Verovanja naj bi izvirala iz staroindijskih medicinskih nasvetov, ki so se iz medicinskih knjig in babiških priročnikov prenesli med ljudi ter ostali v izročilu tudi potem, ko jih je uradna medicina že zavrгла (Weiser-Aall 1967: 460–494).

Nosečnost in hrana

Prehranski tabuji⁶ so stalnica vseh družb. Večina religij določeno hrano predpisuje kot primerno ali neprimerno za uživanje. Zapovedi, ki muslimanom in judom zapovedujejo uživanje svinjine, hindujcem pa govedine, so splošno znane. Stalne prepovedi uživanja določene hrane se nanašajo na določeno družbeno skupino, začasne prepovedi oz. tabuji pa so povezani z določenimi obdobji, kot so menstruacija, nosečnost, otroštvo, dojenje, ali s posebnimi dogodki, kot so priprava na lov, vojskovanje, poroka, pogreb itd. (Den Hartog 2003; Meyer-Rochow 2009; Knight 2010: 382–384).⁷ Z uživanjem ali neuživanjem določene hrane se ustvarjajo tudi identitetne razlike (Godina-Golija 1996: 212; Baskar 2004: 59). S prepovedmi in z omejitvami uživanja določene hrane ali pijače posamezniku ali celotni socialni skupini se lahko oblikujejo segregacije glede na starost in razredno ali kastno, versko, etnično, spolno ali nacionalno pripadnost (Godina-Golija 1996: 212).

Nekateri prehranski tabuji so se razvili kot poskus nadzora človekove usode, drugi, ki temeljijo na religijskih verovanjih, pa so povezani z zdravjem ljudi. Omejevanje nekatere živil lahko odraža razlike med spoloma oz. prevlado enega spola nad drugim. V ozadju številnih prehranskih tabujev – tudi z na videz verskim oz. duhovnim izvorom – so ekološki, zdravstveni, ekonomski ali prehranski razlogi (Harris 1985; Baskar 2004; Meyer-Rochow 2009). Številni prehranski tabuji v nosečnosti in poporodnem obdobju izhajajo iz domnevno slabega vpliva na zdravje (Meyer-Rochow 2009: 8). Po Mary Douglas se družbe s tabuji odzivajo na nejasne, mejne, dvoumne ali izjemne dogodke, in to tako, da jih opredelijo, podvržejo pravilom in tabujem, s čimer jih postavijo v jasen družbeni kontekst in ponovno vzpostavijo red (Douglas 2010 [1966]). Ne glede na to, ali je kot mejno, tabujem podvrženo nevarno stanje dojeta nosečnost, ali neugoden razplet povzroča hrana, sta tako nosečnica kot hrana podvržena številnim verovanjem, pravilom in tabujem. Da so ti precej dolgoživi, razkriva tudi leta 1480 objavljeni *Evangelies des Quenouilles*, ki je zabeležil okoli 250 ljudskih verovanj iz francoskih provinc Pikardija in Flandrija (Garay in Jeay 2006: 10). Nekatera v njem opisana verovanja so poznali v širšem evropskem prostoru, tudi na Slovenskem.

V *Evangelies des Quenouilles* med drugim beremo, da je na otrokov videz lahko vplivala tudi med nosečnostjo zaužita hrana. Če bi na primer ženska jedla zajčje glave, bi se

6 Beseda tabu v Polineziji označuje nekaj, kar je po eni »strani sveto, posvečeno, z druge strani pa strašno, nevarno in nečisto. Izvirno označuje moment svetega, ki se ne ločuje med svetim in nečistim« (Freud po Rožman 1999: 285). V antropologiji se je termin uporabljal, kadar se je skliceval na prepoved v sklopu rituala (Knight 2010: 382).

7 Prehranski tabuji se pojavljajo tudi ob obredih prehoda, lahko pa tudi v času suše, poplav, luninih in sončnih mrkov in ob drugih posebnih dogodkih (Meyer-Rochow 2009: 6–7).

otrok rodil s preklano ustnico (zajčja ustnica), če bi jedla ribje glave, bi se otrok rodil z ribjim podobnimi usti, sir naj bi vplival na videz reproduktivnih organov – majhen penis ter široko in globoko vulvo (Garay in Jeay 2007: 429). Epilepsija oz. bolezen sv. Janeza naj bi bila posledica hranjenja z ovčjo glavo, s petelinovim grebenom ali z jeguljo (Garay in Jeay 2007: 434). V omenjenem delu je tudi zapoved, da je z nosečo ali s poročeno žensko v reproduktivnem obdobju prepovedano govoriti o težje dosegljivi hrani. Če ženska te hrane ne bi mogla zaužiti takoj, ko bi si jo pozelela, bi se otrok lahko rodil s telesnim znamenjem v obliki zaželenne hrane (Garay in Jeay 2007: 429). Znamenja na otrokovem telesu bi se lahko pojavila tudi, če bi kdo v obraz noseče ženske vrgel češnje, jagode ali jo polil z rdečim vinom (Garay in Jeay 2007: 430).

V slovenskem prostoru so raziskovalci in zbiralci že zgodaj začeli beležiti šege življenjskega cikla. Že v Valvasorjevi *Slavi Vojvodine Kranjske* beremo o krstnih šegah pri Gorenjcih in skrbi za porodnico na Vipavskem, pri čemer se omenja tudi hrana (Valvasor 2017 [1877–1879]: 116, 132). Podatke o hrani so beležili tudi poznejši raziskovalci rojstnih šeg in navad (npr. Orel 1944). Temu ob verovanju največkrat omenjenemu podatku je bilo do sedaj namenjeno premalo pozornosti.

Predporodno obdobje

V slovenskem kmečkem okolju je bilo razširjeno prepričanje, da bo pri hiši toliko otrok, kolikor jih bo dal Bog. Pri poročenih parih so bili otroci, še zlasti prvi, pričakovani in zaželeni. Zakon brez otrok je bil v očeh okolice sramota. Če zakonski par ni mogel imeti otrok, je ženska veljala za »jalovo«. Te ženske so se trudile, da bi s pomočjo zeliščnih pripravkov in magijskih praks prišle do zelenega otroka. Prenekatera mati s številčno družino pa si je želela, da bi imela kakšnega otroka manj (Žagar 1997: 3–4).⁸ Pri pričakovanih in zaželenih otrocih so na različne načine vplivali na njegov videz, karakter in tudi spol. Ko še ni bilo mogoče vnaprej izvedeti otrokovega spola, so z magijskih praksami napovedali ali celo čarali spol otroka; nekatere

so bile povezane z določenimi živili. V Kobaridu je bilo razširjeno prepričanje, da če hoče nosečnica roditi fantka, mora v jamo vreči zlato jabolko, če si je želela deklico, je morala v jamo vreči navadno jabolko. Podobno verovanje so poznali tudi v Logu pri Breginju, kjer je morala ženska, ki je želela roditi deklico, v vodo vreči jabolko, za dečka pa nož krivec (Šarf 1979: 351).

Rojstva v vasi so napovedovali tudi lešniki. Tako so v Ljubinju na Tolminskem dobro letino lešnikov tolmačili kot znamenje, da bo v vasi veliko rojstev (Rutar 2000: 165). V Podjuni na Koroškem pa so celo poznali pregovor: »Veliko lešnikov, veliko grešnikov.« Lešniki so lahko razkrili tudi otrokov spol. Ob dobri letini lešnikov se je mati lahko nadejala fanta, ob dobri letini jabolk pa deklice, je zapisal Pavel Košir v delu o ljudski medicini na Koroškem (Košir 1922: 21–22).

Na Koroškem se nosečnice niso smele igrati z zajci ali jih celo gledati, da se otrok ne bi rodil z zajčjo ustnico (Möderndorfer 1964: 209). Nekoliko drugače je bilo to zapisano že v delu *Evangiles des Quenouilles*. Razširjeno je bilo tudi verovanje, da na otrokov značaj vpliva stik nosečnice s krvjo, zato ni smela jesti krvavic in mesa, iz katerega kri še ni popolnoma odtekla, prav tako pa ni smela klati perutnine ali prestrezati krvi pri kolinah, da otrok ne bi postal krvoloč, sadist ali morilec (Rožman 1999: 287). Podobno lahko razumemo tudi verovanje, ki so ga poznali v Brdih, in sicer, da nosečnica ne sme gledati klanja živine, ker bo otrok iznakažen (Sirk 2009: 112).

Verovanja o znamenjih, ki se pojavijo zaradi želja nosečnice po določenih hrani, so znana že iz srednjega veka in razširjena po vsem svetu: v Mehiki, med potomci afriških priseljencev v Ameriki ter v Nemčiji in še kje (Tolksdorf 1975; Phillips 2005; Forestell in Mennella 2008: 56). Skupno tem verovanjem je, da otrok dobi znamenje, če se nosečnica ob tem dotakne dela svojega telesa; znamenje se pojavi prav na tem mestu. Möderndorfer v knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* piše, da je to verovanje živo na celotnem »slovenskem območju«: »zaradi tega je noseča mati vedno pazila, da ni segla tedaj, kadar si je česa pozelela, v obraz, da otrok ni dobil znamenja na tem vidnem mestu« (Möderndorfer 1964: 209). Tudi na evropskem območju so verjeli, da ima materino znamenje obliko in podobo zaželenega sadeža. Če si je mati zaželela sliv, je otrok dobil bulo; če si je zaželela češenj ali fižola, je bilo znamenje te oblike in velikosti (Möderndorfer 1964: 209). Materino znamenje je otrok lahko dobil tudi v primeru, da nosečnica ni imela v mislih še nerojenega otroka, ko je uživala hrano, ki si jo je zaželela.⁹ Takšnim znamenjem so v okolici Vrbskega jezera rekli »malik« (Košir 1922: 21).

⁸ Do uvedbe kontracepcijskih sredstev, ki so ženskam omogočala učinkovito nadzorovanje reprodukcije, so si ob neželenih nosečnostih pomagale z rastlinskimi pripravki. Na Koroškem so ženske v ta namen uživale ržene rožičke (Oder 1992: 297). Za rastline, ki povzročajo splav, so veljali tudi oleander, vinska rutica, peteršiljeva korenina, navadni vratič idr. (Bohinc 1985). Za odpravo mrtvega plodu ali splav »je bilo treba piti zavrelico rdečega vina in rdeče metlike, zelišče pa polagati med noge in piti zavrelico vina in korenin bele čemerike (Veratrum album L.) in seme luštreka [...] Tak pripomoček je bil tudi obliž na trebuh iz vodne zavrelice vijolic.« je pisal Möderndorfer (1964: 314). V krajih v okolici Kobarida so za spodbujanje menstruacije pripravljali pripravke iz rutice, vina in sladkorja. Verjeli so, da menstruacijo spodbuja izogibanje kisli hrani in uživanje mlečin (Sosič 2000: 232–233). V Savinjski dolini so ženske verjele, da bodo, če bodo pile ovčje mleko, nosile toliko časa kot ovce, nato pa bodo splavile (Möderndorfer 1964: 313).

⁹ Tudi sama sem leta 2011 na terenu v občini Rogaška Slatina zbrala nekaj pripovedi o nosečniških željah in znamenjih. Ta verovanja so bila prisotna vsaj še v 90. letih 20. stoletja in so jih poznale tako mlajše kot starejše ženske (Šrmpf Vendramin 2011).

Kožna znamenja naj bi povzročala tudi nepotešena želja po pijači. Na Blokah so verjeli, da je črna lisa na otrokovem telesu posledica nepotešene želje nosečnice po črnem vinu (Möderndorfer 1964: 209). V Brdih pa, da je otrok postal pegast, ker se je nosečnica polila z vinom (Sirk 2009: 112). Ker so kožna znamenja nekaj, kar ostane, so v Dolenjem Zemonu pri Ilirski Bistrici vzrok za nastanek poskušali odpraviti že pri izvoru, to je pri skominah oz. materinih željah. Spomladi so, takoj ko so jo prvič zagledali, utrgali mlado praprot, jo trikrat pregriznili in rekli: »Mlada mladina, ne bod' mi skomina!« (Möderndorfer 1964: 210). Kot kažejo spletne objave in lastna raziskava (Šrmpf Vendramin 2011: 11), opisana verovanja niso stvar preteklosti. Če so v preteklosti raziskovalci, predvsem s področja medicine in sorodnih ved, vzrok za nosečniške prehranske želje iskali v biologiji in fiziologiji, pa v zadnjih letih vse več raziskovalcev upošteva kulturni vpliv. Vedno bolj se zavedajo, da so nosečniške želje biološko dejstvo s kulturnimi posledicami, kot sta se izrazili klinični in zdravstveni psihologinji Natalia C. Orloff in Julia M. Holmes (2014). Kot je med prvimi ugotavljal nemški etnolog Ulrich Tolsdorf, so nosečniške želje kulturno programirane in strukturirane (1975: 98). Vse skomine po hrani naj bi bile družbeno determinirane, saj si nosečnice v različnih okoljih želijo različno hrano (Orloff in Holmes 2014).¹⁰ Izjemno stanje nosečnic okolica prepozna, sprejme z vsemi posebnostmi in jih obravnava kot nekaj naravnega. Pri sprejemanju nosečniških želja po določeni, včasih nenavadni hrani, imajo pomembno vlogo nauki in verovanja iz njenega kulturnega okolja. Ti že v jedru nosijo sporočilo, da je treba vsaki nosečniški želji po hrani ustreči in jih ne poskušati preprečevati.¹¹ Čeprav nosečniške želje odstopajo od siceršnjih prehranskih navad, so bile te tako v preteklosti kakor danes družbeno sprejemljive. Nosečniške želje so danes celo pričakovane in dojete kot nekaj samoumevnega in naravnega.

Rojstvo otroka

Fanči Šarf piše, da je še v začetku 20. stoletja porod na slovenskem podeželju veljal za nekaj neprijetnega, nekaj, kar je treba skriti in za njim zakriti sledi (Šarf 1979: 345). Šega, da je bilo treba med porodom zatemniti okna, da ne bi zli duhovi škodovali porodnici in otroku, je bila odsev tega, da je bil porod skriv(nost)en dogodek, katerega izid ni bil vedno srečen (Orel 1944: 226; Rožman 1997: 242;

Puhar 1998: 95). Da bi novorojenemu otroku zagotovili srečo v življenju, so ponekod tik pred porodom na mizo nastavili kruh in vino. Z njima so želeli pridobiti naklonjenost sojenic in rojenic, da bi po okrepčilu novorojencu dobro sodile (Orel 1944: 266).

Hrana ni bila povezana samo z vero v sojenice in rojenice, ponekod je imela aktivno vlogo tudi med porodom. Podatki iz časov, ko so ženske večinoma rojevale doma,¹² nakazujejo, da so pri porodu pomagale lokalne ženske, babice, ki za to pomoč niso bile formalno izučene (Kovačič 1997; Rožman 1997). Kljub manku (medicinskega) znanja pa različni viri o ljudski medicini kažejo, da so ljudje poznali tehnike, za katere so verjeli, da lahko z njimi lajšajo porod. Predvsem so uporabljali zelišča, ponekod pa so porodnice jedle hrano, za katero so verjeli, da olajša porod. Na Kranjskem so verjeli, da pomaga, če nosečnica pred porodom poje večje količine jabolk in drugega sadja. V Apačah na Koroškem pa, da za lažji porod pomaga pražena čebula, zato so jo nosečnice jedle dlje časa pred porodom. Ob Pesnici so v začetku 19. stoletja nekatere ženske na večer pred božičem pekle »kockruh«; v moko so primešale divji grah ali bob, beli lokvanj in pernični koren. Med polaganjem kruha v peč so izmolile molitvico za srečo vseh, ki bodo ta kruh jedli, in za srečen porod (Möderndorfer 1964: 309). Na Gornjegrajskem so nosečnicam svetovali, naj že šest mesecev pred porodom vsak dan pojedjo ščepec soli in ga poplaknejo z mrzlo vodo, da bo otrok imel bolj drobne kosti in bo manj rejen (Lekše 1956: 79).

Porod so lajšali tudi z različnimi zeliščnimi in drugimi pripravki, v Ziljski dolini s čajem iz kresne praproti. Ponekod so posušili ribja jetra in žolč, jih zdrobili in prašek zamešali v vino (Möderndorfer 1964: 311). Spet drugje so na trebuh porodnice polagali obkladke iz vode, v kateri so kuhali česen s kito vred. Na Koroškem so porodnicam noge mazali z vinom (Möderndorfer 1964: 311–312). V okolici Kobarida so porod spodbujali s kamiličnimi kopelmi in pitjem sirotke (Sosič 2000: 21–23).

Tudi poporodne krvavitve so ustavljali z različnimi čaji ali zeliščnimi pripravki. V Ziljski dolini so krvavitve ustavljali s »cimtovim gajstom«,¹³ pomešanim z medom; dajali so jim tudi sok rdečega »črivca«, sok drobnih kopriv ali pa čaj iz ob kresu nabrane praproti. Na Cerkljanskem so krvavitve ustavljali tako, da so ženski dali za »en lešnik v prah zdrobljenih križev«, tj. sten, ki ločijo orehova jedra (Möderndorfer 1964: 314–315).

10 Glede na raziskave si ženske npr. v Nigeriji največkrat zaželelo sadje, zelenjavo in kosmiče, medtem ko v Tanzaniji ženske ob sadju in zelenjavi hrepenijo še po mesu, ribah, žitih. V Kanadi in ZDA se nosečnice največkrat želijo sladko hrano (Orloff in Holmes 2014).

11 Odraz tega je mogoče najti tudi v pripovednem izročilu. Motiv nosečniških želja je vključen v nekatere pravljice – v Grimmovo pravljico o Motovilki (Grimm 1999: 88). Omenjena pravljica je v pravljicnem tipnem indexu klasificirana pod oznako ATU 310, različice tega pravljničnega tipa pa so razširjene po celem svetu – v Evropi, Aziji, Severni Afriki in Severni Ameriki (Uther 2004: 190–191).

12 Prvi porodnišnični oddelek je Ljubljana dobila leta 1789, vendar je še po sto letih v porodnišnicah rodilo zelo malo žensk. Te so bile bolj kot ne namenjene ženskam s socialnega dna (Puhar 1998: 95). Trend povečevanja porodov v porodnišnicah se je začel zviševati šele po drugi svetovni vojni skupaj z razvojem zdravstva in zdravstvenega sistema (Sapač 2016: 18).

13 Najverjetneje je to bilo žganje s cimetom.

Poporodna dieta

Skrb za porodnice se ni končala ob porodu. Kazala se je v zagotavljanju počitka in poporodni dieti, sestavljeni iz jajc, belega kruha in vina, o čemer je pisal že Valvasor.¹⁴ Vera, da naj bi vino porodnici vrnilo moč, je bila splošno razširjena (Šarf 1979: 347). Podatki iz Kranjske pred letom 1845 opisujejo, da je bilo pol vedra vina za porodnico malo in da se je ženska, ki je dobila le toliko ali manj, čutila nesrečno oz. prikrajšano. Tudi v Ziljski dolini, kjer je bilo vino drago, je bila navada, da si je morala mati za porod vino kupiti sama. Če tega ni zmogla, je morala prodati del premoženja, tudi lastne kite (Möderndorfer 1964: 316). Vino je bilo sestavni del prehrane ob in po porodu. Velikih količin vina porodnice pogosto niso popile same. Za Ljubljano je bilo zapisano, da je »mož po porodu kupil ženi eno vedro (56 litrov) vina, vendar je običajno večino popil kar sam« (Pajsar in Židov 1991: 170).

Krepčilne naj bi bile tudi jedi za porodnico. Kot hrana, ki vrača moč, so veljala jajca in mesne juhe (Möderndorfer 1964: 316; Balkovec Debevec 1994: 230; Rožman 2004: 128). Še zlasti naj bi moč dajala kokošja juha, ki so jo priporočali še v začetku 90. let 20. stoletja (Oder 1992: 250), ponekod pa še danes.¹⁵ Zbiralka lokalnega izročila Darinka Sirk je opisala poporodni jedilnik v Brdih. Porodnica je najprej dobila šamado, posebno pijačo, ki so jo po naročilu v lekarni pripravili iz mandljevega olja in aromatičnih dodatkov. Nosečnice so jo pile nekaj dni pred porodom in po njem. V jedilnik je obvezno sodila kokošja juha, zakuhana z zdrobom ali vlivanci; mesa ni smela uživati. Kokoš, belo ali črno, za prvo juho je morala prinesiti porodnična mati. Poleg kokošje so pripravljali še juho iz posušenega naribanega kruha (ribanico), kruhovo jed (hrvatico), porodniško omleto (letvano ali eltvano frtaljo), prepečenec, oblit s črnim vinom, ocvrte kruhove rezine (šnite), redko tudi šodo (šoto). Običajno hrano je porodnica začela uživati po čiščenju, približno trideset dni po porodu. Takrat je bila sposobna za normalno življenje in je začela opravljati vsa dela (Sirk 2009: 14-15). Za okolico Brusnic pa je Irena Rožman zapisala, da je bila porodna dieta v »glavnem sestavljena iz nemastne kokošje juhe, trijeda, to je v jajcu popečenem belem kruhu in namočenem v sladkanem rdečem vinu, kokošjega mesa, maslene zabele, mlečnega belega kruha, vina in kamiličnega čaja« (Rožman 2004: 128).

Kot je pokazala lastna raziskava, pa so pripravo krepčilnih jedi še v 90. letih – ponekod pa še danes – ohranjale predvsem mame, babice in tašče, ki so skrbele za mlajše ženske v družini (Šrmpf Vendramin 2011).

¹⁴ Valvasor navaja, da so botri na Kranjskem za botrinjo, osem ali štiri-najst dni po krstu, prinesli velik kos kruha, nekaj jajc, masla in vina (Valvasor 2017 [1877–1879]: 116).

¹⁵ Tudi meni je tašča leta 2018 po porodu skuhalo kokošjo juho.

Obležitev prihoda novega člana

Zaradi velike umrljivosti otrok so se ljudje bali, da bi ta umrl nekrščen, zato je bil krst pomemben del obreda ob rojstvu. Kljub številčnim družinam sta bila krst in gostija po krstu svečan dogodek, s katerim so novorojenega otroka sprejeli v krščansko občestvo in vaško skupnost (Žagar 1997: 9). S hrano so ustvarili svečanost dogodka, z darovi pa so ženski po porodu prihranili pripravo hrane. Po krstnem obredu so na novorojenčkovem domu pripravili slavnostno kosilo, lahko pa so se med potjo ustavili tudi v gostilni, kjer so »zapili otroka«; zgodilo se je tudi, da so se domov vrnili brez njega (Kuhar 1972: 184).

V Strojni so h krstu nosili »krajc«, dar iz peciva, klobase in denarja. Zatem so ga podarili prvemu, ki so ga srečali, ta pa je otroku zaželel srečo. Če niso srečali nikogar, so »krajc« podarili župniku ali mežnarju. Po krstu so na novorojenčkovem domu pripravili pojedino, kjer so postregli z juho, mesom, s hrenom, pečenko in z ocvrtim belim kruhom, šnitami (Makarovič 1982: 288–289).

Tudi v Brdih so krst na novorojenčkovem domu proslavili s slavnostnim kosilom. Darinka Sirk je zapisala, da je bil jedilnik podoben prazničnemu ob osebnih praznikih. Poleg drugega peciva niso smele manjkati »šnite«:

Pripravili so jih tako, da so kruhove rezine najprej namočili v osladkanem vinu (otrokom v osladkanem mleku), nato v stepenem jajcu, jih ocvrli na maslu in ocvrte potresli s sladkorjem. Po prvi svetovni vojni so Brici prevzeli italijansko navado (ki se je obdržala do danes), da so za krst kupili konfete. Modre za dečka, rožnate za deklico. (Sirk 2009:17)

Tudi v predmestju Maribora so ob krstu postregli z govejo juho, ocvrtimi piščanci, s svinjsko pečenko, krompirjem, solatami, kompotom, potico in z drobnim pecivom. To svečano kosilo je pripravila mati sama (Godina-Golija 1992: 109), v Cerknici pa so za ta namen najeli kuharico, najpogostejše sosedo, ki je pomagala pripraviti kosilo (Čeplak 1990: 134).

Obvezen del krsta je bilo botrino obdarovanje porodnice. Na Tolminskem je ob krstu botra materi krščenca prinesla liter vina in tri ali štiri bele »pogače«, ki so bile navaden, kvašen, toda bel kruh. Botra je otroke v hiši lahko obdarovala tudi z do 20 cm dolgimi štručkami, domači pa so jo v zahvalo pogostili s »šnitami« (Rutar 2000: 57, 157). V Škofji Loki je botra porodnico obdarovala s pogačo, z litrom vina, lahko je dodala malo masla, sladkorja in jajc (Sterle 1984: 158). V Cerknici sta nekaj dni po rojstvu porodnico obiskala otrokova botra in boter in ji prinesla pogačo, »ki je bila ob strani pletena v kito, na sredini pa je imela križ ali znak IHS. Drugi družinski člani so dobili manjše okrašene pogače« (Čeplak 1990: 134).

Teden ali dva po porodu, ponekod tudi po krstu, se je obhajala botrinja, to je pojedina in priložnost, da botra obdaruje porodnico. To dvojno obdarovanje so poznali v Tolminu,

kjer je pred prvo svetovno vojno botra ob krstu porodnici podarila bele hlebce kruha, ob botrinji, po enem tednu, pa še pogače, riž, sladkor in olje. Novorojenčkovi starši so takrat botrom ponudili potico in ocvrte šnite (Miklavčič-Brezigar 1996: 280). V Brdih je bila botrinja pogosto košara, polna dobrot, ki pa je morala biti pokrita, da sosedje ne bi videli, kaj je v njej, sicer bi hrana lahko porodnici škodovala. V njej je bil hleb »finega« kruha, potica, jajca, štručka masla, steklenica pikolita ali dobrega črnega vina. Mesnina ni sodila v botrinjo, ker porodnici niso priporočali mesa vse do čišče oz. vpeljevanja, cerkvenega obreda, s katerim je ženska spet postala del skupnosti. Po enem tednu naj bi dar prinesla tudi porodničina mati, od katere se je pričakovalo, da hči spet obdari s kokošjo (Sirk 2009: 17–18).

Na darove v obliki hrane, ki so jih matere dobivale po rojstvu otroka, ne smemo gledati samo kot na darilo, s katerim so ob tem dogodku počastili matere. Irena Rožman je ugotovila, da je pomen pogače oz. kruha smiselno ocenjevati tudi glede na spolno delitev dela in pomanjkanje hrane. Ženske so, če so le uspele, poskrbele, da je družina prvi teden po porodu še jedla kruh, ki ga je v ta namen spekla dan ali dva pred porodom. Pogača, ki jo je mati dobila od botrov, je otročnico še za dodatni teden razbremenila peke kruha, enega najnapornejših gospodinjskih opravil (Rožman 2008: 402). Da je bila botrinja več kot le dar, razkrivajo podatki s Škocjanskih hribov, kjer so botrinjo obhajali takoj po krstu. Zanj so morali prispevati tudi drugi, ne samo botri. Porodničina mati je teden po porodu prinesla pogačo, jajca, sladkor, maslo, kokoš in cikorijo. Mož je moral kupiti »en strajh«, to je 60 litrov vina. Vsak od porodničnih sorojencev je moral prinesiti dve pogači, za vsakega družinskega člana, razen očeta, pa potico. Tudi moževi bratje in sestre so morali prispevati, darovali so sladkor, maslo in kavo (Kuhar 1972: 185–186). Tako velik dar v obliki hrane kaže, da je bil namenjen razbremenitvi matere po porodu. Šega darovanja pogače oz. botrinje je bila pomembna tudi zato, ker so jo ne glede na socialni status dobile vse ženske, tudi tiste, ki so živele v pomanjkanju (Rožman 2008: 402).

Otrokova prehrana

Materino mleko naj bi bila osnovna hrana novorojenega otroka. Pomanjkanje mleka so odpravljali z različnimi jedmi in pripravki. Ena takšnih jedi je bila kurja juha, v kateri so kuhali šentjanžve korenine. Količino mleka doječe matere naj bi povečevalo tudi pitje žganja iz šmarnic in prevretka iz srčenke in sladkega janeža ter vina in hrenovih semen. V isti namen so uporabljali tudi različna mazila: »Matere so si mazale prsi z vodno zavrelico sladkega janeža in fajgel novega semena, ali pa z oljem, v katerem se je kuhal sladki janež in kuminovo seme. [...] To je odprlo materi mlečne žile« (Möderndorfer 1964: 317).

Ponekod so verjeli, da mati s svojim mlekom vpliva na otrokov značaj. Pavel Košir je o verovanju na Koroškem

zapisal: »Vso skrb mora mati posvečati dojenju, zato naj se tudi varuje vsake nečiste misli, ker bi to uplivalo na otroka; krotiti mora svojo poželjivost, ker bi v nasprotnem slučaju postal otrok poželjiv. Zato ne sme piti med dojenjem vode ali vina, ozir. zavživati sadja idr.« (Košir 1922: 30).

Materino mleko pa ni imelo samo hranilne vrednosti, pripisovali so mu lepotilne, predvsem pa zdravilne moči. Na Cerkljanskem so vnete oči zdravili z »ženskim mlekom«, verjeli so, da pomaga pri napenjanju (»hrast«) (Sosič 2000: 239). V Ponikvah na Krasu so pravili: »Če ujeda koga v ušesu, je dobro, da mu zlijejo noter malo mleka porodnice« (Matičeto 2019: 178).

Ko so otroke začeli navajati na gosto hrano, so tudi tej posvečali veliko pozornosti. S hrano so poskušali lajšati otrokove zdravstvene težave, ga pomiriti ali vplivati na njegov razvoj. Za pomiritev otrok so matere namesto dud, ki so se začele množično uporabljati šele v drugi polovici 20. stoletja, uporabljale krpe, v katere so zavile košček sladkorja, kumino, janež, lahko tudi mak ali kruhovo sredico; dude so pomakale v vino ali žganje (Šarf 1979: 347), kar je otroka še dodatno pomirilo.

Za lajšanje bolečin ob rasti prvih zob je otrok grizel koren v med namočenega rumenega šeboja. V Apačah na Koroškem so otroku ponudili v vino namočeno žemljo. Da je otroku, ki mu rastejo prvi zobje, treba dajati vino, so menili tudi v Ljubljani, Savinjski dolini in Trebiji (Möderndorfer 1964: 321). V Brkinih in v Žvabeku na avstrijskem Koroškem so otroka po licih mazali z brinovim oljem, v ljutomerski okolici pa so mu čeljusti natrli s čebulo (Möderndorfer 1964: 321; Sosič 2000: 241).

Ponekod so verjeli, da hrana vpliva na otrokov razvoj. V Mengšu so otroku takoj po krstu dali v usta tri zrna soli, v veri, da bo imel močne zobe. Na Koroškem so poznali navado, da sta boter in botra na poti h krstu vsakega, ki sta ga srečala, v želji, da bi otrok prej spregovoril, obdarila z denarjem ali žemljo »žlobudrico« (nem. *Prodelkreuzer*, *Plappersemmel*). V Veliki Nedelji so otroku v isti namen ob prvi kopeli v usta dali tri kapljice vode. V Beli krajini je botra otroku, ki dolgo ni spregovoril, spekla hlebček in mu ga na loparju molče podala skozi okno. V Savinjski dolini, na Robu pri Velikih Laščah in na Koroškem so otroka po glavi gladili s toplim hlebčkom. Verjeli so, da lahko hrana in zelišča odpravijo govorne hibe. Na Ravnah so jeclja-jočemu otroku na glavo privezali meto, na Pohorju pa so mu ponudili kruh s surovim maslom (Möderndorfer 1964: 323–324).

Specifičnost gradiva

Iskanje gradiva za pričujoči prispevek je razkrilo, da je zelo razpršeno po različnih publikacijah, ki se ne posvečajo predvsem kulturi rojstva in ritualom življenjskega kroga, temveč načinu življenja na sploh. Že Fanči Šarf in pozneje Irena Rožman sta ugotavljali, da je objavljeno gradivo pogosto dokumentiralo prežitke (Šarf 1979: 348; Rožman

2004: 16). Največ gradiva o kulturi rojstva in podatkov o povezavi hrane s pred- in poporodnim obdobjem je v delih, ki obravnavajo (pogosto pretekli) način življenja v posameznih krajih (npr. Makarovič 1975, 1982; Kozar-Mukič 1988). Pomemben vir informacij o kulturi rojstva so tudi knjige iz zbirke *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletja* (ETSEO) (npr. Čeplak 1990; Oder 1992; Miklavčič-Brezigar 1996). V sklopu raziskave, ki se je začela v 70. letih 20. stoletja, je bilo objavljenih 13 topografskih obravnav po občinah, skupaj z devetimi zvezki vprašalnic pa so nastale metodološke in tematske usmeritve za nadaljnje etnološke topografske in monografske raziskave (Hazler 2012: 66). V poglavju o razkroju tradicionalne kulturne podobe so avtorji opisom šeg vedno dodali tudi opise šeg in navad ob rojstvu otroka. Ti pogosto kratki opisi dokumentirajo različna verovanja in obrambna dejanja ter šege ob rojstvu in krstu, ne ponujajo pa kompleksne podobe pojava, kar po niti ni bil njihov namen.¹⁶ Podobno, kot kratke opise nekdanjih izstopajočih šeg in navad, verovanj in ritualov, to tematiko popisujejo tudi ljubiteljski zbiralci v izdanih knjigah o nekdanjem načinu življenja svojih krajev (npr. Sirk 2009).

Druga skupina virov, ki se delno dotika kulture rojstva, so raziskave ljudske medicine. Največ podatkov za celotno današnje slovensko etnično ozemlje ponuja Vinko Möderndorfer v knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* (1964). Čeprav je bilo delo deležno mnogih kritik (Ramšak 2016: 293–294), nam v poglavjih o ženskih in otroških boleznih odstira del kulture rojstva v 19. in začetku 20. stoletja, še zlasti o lajšanju poroda in »medicinski« skrb za porodnico in otroka, tudi v povezavi s hrano (Möderndorfer 1964: 299–365). Nekaj uporabnega gradiva je tudi v delih Pavla Koširja (1922) in med terenskimi zapiski Slovenskega etnografskega muzeja (Sosič 2000).

Gradivo o kulturi rojstva na slovenskem etničnem ozemlju do druge svetovne vojne je razpršeno po različnih publikacijah. Vsebujejo ga tako opisi rojstnih šeg kot ljudske medicine in verovanj. Popisani so le posamezni za raziskovalce in zapisovalce ali zanimivi elementi ali tisti, ko so jih razumeli kot prežitek. Kljub obsežnosti pa je, še zlasti pri ljubiteljskih zbiralcih (npr. Sirk 2009), le redko časovno in družbenozgodovinsko umeščeno. Pogosto obtiči pri navajanju podatkov, manjkata pa mu interpretacija, kontekstualizacija, primerjalni vidik in tudi analiza posameznih elementov. Zelo malo prispevkov se s kulturo rojstva ukvarja samostojno in z različnih zornih kotov. Delo Irene Rožman (2004) je tako še vedno najbolj poglobljena študija kulture rojstva v prvi polovici 20. stoletja. Čeprav obravnava samo območje Velike Brusnice na Dolenjskem, zbrani podatki odstirajo takratno stanje tudi na drugih območjih slovenskega etničnega prostora. Celovite študije

obravnavane teme pa kljub veliki množici parcialnih podatkov še vedno nimamo.

Sklep

Kultura rojstva je kompleksen družbeni pojav, ki združuje skrb za nosečnico, pozneje mater in njenega otroka, porod in porodno pomoč, verovanja in druge varovalne rituale, praznovanja, ločitev ženske od skupnosti itn. Verovanja, šege, navade in prakse pred in po rojstvu otroka razkrivajo kulturne vzorce (Van Hollen 1994).

Pričujoči prispevek se posveča nekdanjim prehranjevalnim priporočilom, zapovedim, prepovedim in tabujem med nosečnostjo, ob porodu in v prvih mesecih otrokovega življenja ter razkrivajo skrb skupnosti za nosečnico, porodnico in dojenčka. Kot ugotavlja Irena Rožman, priporočila, zapovedi in tabuji razkrivajo, da je bilo v preteklosti to obdobje na neki način – čeprav drugačen kot danes – tudi medikalizirano. Nosečnost je veljala za nevarno, porušila je fizično ravnovesje in psihično vedenje žensk ter zato zmotila tudi družbeni red. Za uravnavanje porušenega ravnovesja so se ljudje zatekali k tabujem, katerih namen je bil dobrobit otroka, in katere lahko razumemo tudi kot prve oblike higienskih in medicinskih priporočil in zapovedi (Rožman 2012: 305). Vsem priporočilom in prepovedim je bila skupna želja po rojstvu zdravega otroka.

Med nosečnostjo in po porodu je bilo največ prepovedi in pravil povezanih prav s hrano. Pričujoča raziskava je pokazala, da so prehranski tabuji pred anomalijami in nevarnostmi štiti predvsem mater in otroka. S hrano so želeli vplivati na dober izid poroda in »pričarati« zdravega otroka. Ponekod je bila tudi sredstvo prerokovanja ali čaranj za izbiro spola še nerojenega otroka. Razširjena so bila tudi verovanja, da se s hrano, ki jo nosečnica zaužije ali jo pozneje ponudi otroku, vpliva na zaželene in nezaželene otrokove fizične in psihične lastnosti. Hrana je bila tudi zdravilo, s katerim so blažili ali odpravljali zdravstvene težave porodnice in otroka. S prazničnimi jedmi sta družina in sorodstvo obeleževala rojstvo novega člana skupnosti. Prav tako so skrb skupnosti za žensko in njenega otroka odražali darovi in poporodna dieta porodnice.

S pravili in tabuji o hrani so v preteklosti poskušali regulirati predvsem njene neželene vplive na otroka, obenem je bila hrana tudi zdravilo in krepčilo. Hrana z vsemi svojimi pomeni razkriva specifičnosti kulturnega okolja, ki se zrcalijo tako v izboru živil kot v njihovi pripravi in uporabi.

Zahvala

Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks (ARRS, P6-0088, 2015–2020), ki ga financira Agencija RS za raziskovalno dejavnost.

16 Podobno velja tudi za raziskovalce, ki niso pisali v sklopu ETSEO (npr. Kuhar 1972; Rutar 2000).

Literatura in viri

BALKOVEC DEBEVEC, Marjetka: *Občina Metlika: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

BASKAR, Bojan: Prehranjevalne prepovedi in tabuji: Fragmenti iz antropologije prehranjevanja. *Emzin: Revija za kulturo* 14/3–4, 2004, 57–60.

BOGATAJ, Janez: *Sto srečanj z dediščino*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.

BOHINC, Pavle: *Slovenske zdravilne rastline: Vodnik za nabiranje in pripravo zdravilnih zelišč*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1985.

CAZENEUVE, Jean: *Sociologija obreda*. Ljubljana: Založba ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.

ČEPLAK, Ralf: *Občina Cerkljica: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.

DAVIS-FLOYD, Robbie: *Birth as an American Rite of Passage*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 2003.

DEN HARTOG, Adel P.: Taboos. V: Solomon H. Katz (ur.), *Encyclopedia of Food & Culture*. New York: Scribner, 2003, 384–386.

DOUGLAS, Mary: *Čisto in nevarno: Analiza konceptov nečistosti in tabuja*. Ljubljana: Študentska založba, 2010 [1966].

DRGLIN, Zalka: *Rojstna hiša: Kulturna anatomija poroda*. Ljubljana: Delta, 2003.

DRGLIN, Zalka (ur.): *Rojstna mašinerija: Sodobne obporodne vednosti in prakse na Slovenskem*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, 2007.

FORESTELL, Catherine A. in Julie A. Mennella: Food, Folklore and Flavor Preference Development. V: Carol J. Lammi-Keefe, Sarah C. Couch in Elliot H. Philipson (ur.), *Handbook of Nutrition and Pregnancy*. Totowa: Humana Press, 2008, 55–64.

GARAY, Kathleen in Madeleine Jeay: *The Distaff Gospels: A First Modern English Edition of Les Évangiles des Quenouilles*. Peterborough in Ontario: Broadview Press, 2006.

GARAY, Kathleen in Madeleine Jeay: Advice Concerning Pregnancy and Health in Late Medieval Europe: Pesant Woman's Wisdom in The Distaff Gospels. *Canadian Bulletin of Medical History* 24/ 2, 2007, 423–443.

GENNEP, Arnold van: *The Rites of Passage*. Chicago: University Press, 1960.

GODINA-GOLJIJA, Maja: *Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941*. Maribor: Obzorja, 1992.

GODINA-GOLJIJA, Maja: *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1996.

GODINA-GOLJIJA, Maja: Teoretična izhodišča etnološkega preučevanja prehrane. *Traditiones* 25, 1996a, 211–221.

GODINA-GOLJIJA, Maja: Sodobna prizadevanja v etnološkem raziskovanju prehrane. *Traditiones* 29/1, 2000, 227–233.

GODINA-GOLJIJA, Maja: *Prehranski pojmovnik za mlade*. Maribor: Aristej, 2006.

GODINA-GOLJIJA, Maja: Hrana in praznovanja: Meso in mesne jedi v prazničnih jedilnih obrokih na Slovenskem. *Etnolog* 24/75, 2014, 59–79.

GODINA-GOLJIJA, Maja: Zgornjesavinjski želodec: Pripoved o prostoru, prehrani in ljudeh. *Traditiones* 49/3, 2020, 35–52.

GRIMM, Jakob: *Pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.

HARRIS, Marvin: *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*. New York: Simon and Schuster, 1985.

HAZLER, Vito: Na Gorenjskem je fletno!: Pogledi na Gorenjsko in Kranjsko iz Spodnje Savinjske doline in drugih krajev. V: Tita Porenta in Mojca Tercelj Otorepec (ur.), *Gorenjska: Etnologija in pokrajine na Slovenskem na primeru Gorenjske ali kaj lahko etnologi in kulturni antropologi doprinesemo h kulturni podobi in razumevanju pokrajin na Slovenskem*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2012, 57–79.

JANKO SPREIZER, Alenka: Rodnostno vedenje, spolnost in ženskost v naraciji sogovornic iz raziskave o rodnostnem vedenju prebivalk Slovenije: Študij izbranih/ega primerov/a. Fertility Behaviour, Sexuality and Femininity in the Narrations of Interlocutors in Research on the Fertility Behaviour of Female Inhabitants of Slovenia: A Study of Selected Examples. V: Tvrdko Zebec (ur.), *Kultura, identitet, politika: Znanstveni skup u čast Dunji Rihtman-Auguštin. Culture, Identity, Politics: A Scholarly Conference in Honour of Dunja Rihtman-Auguštin: Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 25.–27. 10. 2012*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2012, 36–37.

JORDAN, Brigitte: *Birth In Four Cultures: A Crosscultural Investigation of Childbirth in Yucatan, Holland, Sweden and the United States*. Prospect Heights: Eden Books, 1978.

KEBER, Katarina: Hrana, ki zdravi: Varovalna in zdravilna vloga hrane v času epidemij kolere. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56/1–2, 2016, 5–13.

KITZINGER, Sheila: *Me, matere*. Ljubljana: Ganeš, 1994.

KNIGHT, Chris: Taboo. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London in New York: Routledge, 2010, 382–384.

KOFOL, Karla: Zasebno življenje družin v preteklosti. V: Boško Čušin, Damjana Fortunat Černilogar, Karla Kofol, Radovan Lipušček in Sašo Šturm (ur.), *Trebuški zbornik: Alpski mladinski raziskovalni tabor; Dolenja Trebuša, 1996–1998*. Tolmin: Tolminski muzej, 2003, 195–232.

KOŠIR, Pavel: Ljudska medicina na Koroškem: Donesek h koroški slovenski folklori. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17, 1922, 20–32.

KOVAČIČ, Kristina: Porodna babica Šantla Ana iz okolice Trsta in njena zapuščina. *Etnolog* 7/58, 1997, 71–85.

KOZAR-MUKIČ, Marija: *Felsőszőlőnk: Gornji senik*. Szombathely in Ljubljana: Savaria Múzeum in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.

KUHAR, Boris: *Odmirajoči stari svet vasi: Poljudno znanstvena razprava*. Ljubljana: Prešernova družba, 1972.

LEDINEK LOZEJ, Špela in Katarina Šrmpf Vendramin: Dediščinjenje prehrane med Alpami in Jadranom. Food Heritage-making between the Alps and the Adriatic. *Traditiones* 49/3, 2020, 7–16.

LEKŠE, Jože: Običaji ob rojstvu. V: France Kotnik in Vlado Novak (ur.), *Kotnikov zbornik: Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega*. Celje: Mestni muzej v Celju, 1956.

LYSAGHT, Patricia (ur.): *Food and Celebration: From Fasting to Feasting: Proceedings of the 13th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Ljubljana, Preddvor, and Piran, Slovenia, June 5–11, 2000*. Ljubljana in Dublin: Založba ZRC, Department of Irish Folklore, University College, 2002.

MAKAROVIČ, Marija: *Kostanjevica in okolica: Narodopisni oris*. Kostanjevica na Krki: Dvajseti Dolenjski kulturni festival, 1975.

MAKAROVIČ, Marija: *Strojna in Strojanci: Narodopisna podoba koroške hribovske vasi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1982.

MATIČETOV, Milko: *Bedenice: Kraški šopek Milka Matičetovega iz Koprive*. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.

MEYER-ROCHOW, Victor Benno: Food Taboos: Their Origins and Purposes. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 5/18, 2009, 1–10.

MIKLAVČIČ-BREZIGAR, Inga: *Občina Tolmin: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

MINTZ, Sidney W. in Christine Du Bois: The Anthropology of Food and Eating. *Annual Review of Anthropology* 31, 2002, 99–119.

MLEKUŽ, Jernej: *Burek.si?!: Koncepti, recepti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.

MLEKUŽ, Jernej: *Kranjsko klobasanje: Slovenska zgodovina, kot jo pišejo packe kranjske klobase na časopisnem papirju*. Ljubljana: Beletina, 2017.

MLEKUŽ, Jernej: Pijača z zaslugami za narod: Slivovka in balnani nacionalizem v izbranem časopisju socialistične Jugoslavije. *Traditiones* 49/3, 2020, 115–134.

MÖDERNDORFER, Vinko: *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1964.

ODER, Karla: *Občina Ravne na Koroškem: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.

OREL, Boris: Slovenski ljudski običaji. V: Rajko Ložar (ur.), *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas, 1944, 263–349.

ORLOFF, Natalia C. in Julia M. Holmes: Pickles and Ice Cream! Food Cravings in Pregnancy: Hypotheses, Preliminary Evidence, and Directions for Future Research. *Frontiers in Psychology* 5, 2014, 1–15.

PAJSAR, Breda in Nena Židov: *Občina Ljubljana Bežigrad: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

PHILLIPS, Wendy: Cravings, Marks, and Open Pores: Acculturation and Preservation of Pregnancy-Related Beliefs and Practices among Mothers of African Descent in the United States.

Ethos: Journal of the Society Psychological Anthropology 33/2, 2005, 231–255.

PUHAR, Alenka: Porod na slami, rojstvo v temo: Iz zgodovine rojevanja na Slovenskem. *Delta: Revija za ženske študije in feministično teorijo* 4/3–4, 1998, 95–108.

RAMŠAK, Mojca: Zgodbe z obroja: Vloga koroških podeželskih žensk v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 11/62, 2001, 91–126.

RAMŠAK, Mojca: Prispevek k ljudski medicini pri Slovencih. V: Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales (ur.), *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane«: Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.

ROŽMAN, Irena: Zgodovinski oris babištva na Slovenskem in porodna pomoč v fari Velike Brusnice na Dolenjskem od 1840 do 1945. *Etnolog* 7/58, 1997, 241–288.

ROŽMAN, Irena: Odnos do smrti z zgledom homeopatskega tabuja med nosečnostjo. *Etnolog* 9/60, 1999, 285–294.

ROŽMAN, Irena: *Peč se je podrla!: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.

ROŽMAN, Irena: Šege ob krstu v kontekstu družbenih sprememb ali: »O šegi in njeni spremenljivosti«. V: Ingrid Slavec Gradišnik (ur.), *Čar izročila: Zapuščina Nika Kureta (1906–1995)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, 387–406.

ROŽMAN, Irena: Eugénisme et croyances populaires: Le dépiage des infirmités dans le passé. *Ethnologie française* 42/2, 2012, 301–312; <https://www.cairn.info/revue-ethnologie-francaise-2012-2-page-301.htm>, 8. 3. 2021.

RUTAR, Marija: *Tolminska je pesem: Zbrana objavljena in neobjavljena dela učiteljice, muzealke in etnologinje Marije Rutar*. Tolmin: Tolminski muzej, 2000.

SAPAČ, Blažka: *Porod nekoč in danes*. Diplomski naloga. Maribor: Univerza v Mariboru, Fakulteta za zdravstvene vede, 2016.

SARITAS, Suheyla: The Aspects of Food in The Rites of Passage in Turkish Culture. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology*, August 2015; <http://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12462/9042/suheyla-saritas2.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, 8. 3. 2021.

SIRK, Darinka: *Ivánov venec: Briške šege in navade*. Dobrovo: samozal. D. Sirk, 2009.

SOSIČ, Barbara: Gradivo o ljudski medicini v zapisih terenskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog* 10/61, 2000, 213–254.

Spletni vir 1: Rojstvo: Izkušnje Rominj; <https://www.etno-muzej.si/sl/razstave/rojstvo-izkusnje-rominj>, 4. 1. 2021.

STERLE, Metka: *Občina Škofja Loka: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1984.

ŠARF, Fanči: Porod in nega dojenčka v luči socialno higienskih razmer. *Traditiones* 5–6, 1979, 345–352.

ŠRIMPF VENDRAMIN, Katarina: *Prehranjevalne zapovedi, prepovedi in tabuji: Nosečnost, rojstvo, otroštvo*. Seminarčna naloga. Ljubljana: Univerza Nova Gorica, Podiplomska šola ZRC SAZU, 2011.

TOLKSDORF, Ulrich: Schwangerschaftsgelüste (Picae gravidarum). *Kieler Blätter zur Volkskunde* 7, 1975, 81–106.

TURNER, Victor: Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage. V: Louise Carus Mahdi, Steven Foster in Meredith Little (ur.), *Betwixt & Between: Patterns of Masculine and Feminine Initiation*. La Salle: Open Court Publishing, 1989, 3–19.

UTHER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson; Part I. FFC 284*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia. Academia Scientiarum Fennica, 2004.

VAN HOLLEN, Cecilia C.: Perspectives on the Anthropology of Birth: A Review. *Culture, Medicine, and Psychiatry* 18, 1994, 501–512.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske: Izbrana poglavja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2017 [1877–1879].

WEISER-AALL, Lily: Gelehrte Tradition über angeborene Fehler in der Volksmedizin. V: Elfriede Grabner (ur.), *Volkmedizin: Probleme und Forschungsgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967, 459–495.

ZABLATNIK, Pavel: *Od zibelke do groba: Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem*. Celovec: Mohorjeva družba, 1990 [1982].

ŽAGAR, Janja: *Vrata kroga: O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1997.

Food in the Context of the Birth Culture in the 19th and First Half of the 20th Century

Food is a means of satisfying one of the basic human needs and a cultural element with which various rituals, prohibitions, and restrictions were entwined in the past. It is also closely associated with pregnancy and the postpartum period. The article focuses on dietary recommendations, commandments, prohibitions, and taboos related to pregnancy, childbirth, and the first few months of children's life in the Slovenian ethnic area. An analysis of various written sources reflecting the period from the 19th to the mid-20th century is used to illuminate the connection between food, beliefs, and folk medicine related to mother and child care in the prenatal and postpartum periods.

Nutritional taboos had the function of protecting the mother and especially the child from abnormalities and dangers. Food was used to influence a successful outcome of birth and to "conjure up" a healthy child. In some places, food was also a means of magical practices used to predict or even conjure up the child's sex. There was also a widespread belief that the child's physical and mental characteristics, both desirable and undesirable, could be influenced by the food a pregnant woman would eat. Food also played the role of medicine used to alleviate or eliminate the mother's and child's health problems. Despite the lack of (medical) knowledge, people knew various techniques they believed could facilitate labour. Herbs, in particular, were used for this purpose. There were also some dietary rules regarding children. Breast milk was a staple food for the newborns. However, it was also believed that a mother could influence her child's character through her milk. Not only did breast milk have nutritional value for the baby, it was also believed to have beauty and, most importantly, healing powers. As children became accustomed to solid food, they started paying a lot of attention to it. Food was also an integral part of any celebration. The family and the extended kin celebrated the birth of a new member of the community with festive dishes. In particular, the gifts and the postpartum diet that mothers received after giving birth or after baptism reflected the community's concern for the woman and her child.

Based on the ethnographic material from the Slovenian lands presented in the article, it can be concluded that food had several birth culture roles. However, the main role was to regulate the supposed adverse effects on the child. Although the specificity of the material gives only a partial insight into the past practices related to the birth culture, the data nevertheless reveal that they were a part of daily life.